

**MOLIYAVIY JINOYATLAR NATIJASIDA IQTISODIY
ISHONCHNING PASAYISHI VA MILLIY BARQARORLIKKA XAVF**

Sheranov Baxodir Lapasovich

O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish akademiyasi magistranti

Annotatsiya: Maqolada moliyaviy jinoyatlarning iqtisodiy ishonch va milliy barqarorlikka salbiy ta'siri tahlil qilingan. Institutsional nazariya asosida ishonchning "ko'rinmas kapital" sifatidagi roli yoritilgan. Livan, Albaniya va O'zbekiston misolida ushbu jinoyatlarning halokatli ijtimoiy-siyosiy oqibatlari qiyosiy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy jinoyatlar, iqtisodiy ishonch, milliy xavfsizlik, korrupsiya, moliyaviy piramida, yashirin iqtisodiyot, ijtimoiy shartnoma.

Аннотация: В статье анализируется влияние финансовых преступлений на экономическое доверие и национальную стабильность. На основе институциональных теорий обоснована роль доверия как «невидимого капитала». На примерах Ливана, Албании и Узбекистана рассмотрены разрушительные последствия теневой экономики для безопасности государства.

Ключевые слова: Финансовые преступления, экономическое доверие, национальная безопасность, коррупция, финансовая пирамида, теневая экономика, социальный контракт.

Abstract: The article analyzes the impact of financial crimes on economic trust and national stability. Based on institutional theories, trust is defined as the economy's "invisible capital". Comparative cases from Lebanon, Albania, and Uzbekistan illustrate the devastating consequences of such crimes on state security.

Keywords: *Financial crimes, economic trust, national security, corruption, Ponzi schemes, shadow economy, social contract.*

Iqtisodiyot nafaqat ishlab chiqarish, savdo va pul munosabatlari, balki eng avvalo, **insonlar o‘rtasidagi ishonch** tizimidir. AQSHlik iqtisodchi, Nobel mukofoti laureati **Kennet Errou (Kenneth Arrow)** ta’kidlaganidek: *“Dunyodagi deyarli har qanday tijorat bitimi o‘z tubida ishonch elementini saqlaydi¹”*. Moliyaviy jinoyatlar (firibgarlik, korrupsiya, byudjet mablag‘larini talon-toroj qilish) shunchaki moddiy zarar yetkazish bilan cheklanmaydi. Ularning eng halokatli ta’siri — jamiyatning davlat institutlariga, bank tizimiga va adolatga bo‘lgan ishonchini yemirishidir.

Ishonchning yo‘qolishi iqtisodiy mexanizmdagi “moy”ning qurishiga o‘xshaydi: har qanday harakat qiyinlashadi, xarajatlar ortadi va tizim oxir-oqibat ishdan chiqadi.

Moliyaviy jinoyatlar va milliy barqarorlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunishda zamonaviy institutsional nazariya vakillarining fikrlari muhim ahamiyatga ega.

Mashhur siyosiy iqtisodchi **Frensis Fukuyama** o‘zining **“Ishonch: Ijtimoiy fazilatlar va farovonlik yaratilishi”** asarida jamiyatlarni “yuqori ishonchli” va “past ishonchli” turlarga ajratadi. Uning fikricha: *“Moliyaviy jinoyatlar keng tarqalgan jamiyatlarda (past ishonchli jamiyatlar) biznes faqat tor doiradagi oila a’zolari yoki tanishlar o‘rtasida yuritiladi. Bu esa yirik korporatsiyalar tuzish va iqtisodiyotni masshtablashtirish imkonini yo‘qqa chiqaradi²”*.

¹ Arrow, K. J. (1972). Gifts and Exchanges. *Philosophy & Public Affairs*, 1(4), 343–362.

² Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Free Press. 25-30-betlar.
SJIF: 5.051

Moliyaviy jinoyatlar milliy iqtisodiyotga qanday qilib “zaharli inyeksiya” kabi ta'sir qiladi? Bu jarayon quyidagi zanjir orqali amalga oshadi:

Bank tizimiga ishonchsizlik: Agar banklarda mablag'larni o'zlashtirish yoki omonatlar xavfsizligiga tahdid (masalan, kiberhujumlar yoki insayderlik firibgarligi) kuzatilsa, aholi pullarini bankda emas, “yostiq ostida” saqlashni afzal ko'radi. Natijada, banklarda likvidlik yetishmaydi, kredit foizlari oshadi, real sektor (zavod, fabrikalar) arzon mablag' ololmaydi.

Soliq intizomining pasayishi: “Nega men soliq to'lashim kerak, agar amaldorlar uni o'g'irlyotgan bo'lsa?” degan psixologik savol soliq to'lovchilarda axloqiy oqlanish (moral hazard) hissini uyg'otadi. Bu esa yashirin iqtisodiyot ulushining ortishiga olib keladi. Davlat byudjeti kamayadi, ijtimoiy loyihalar (maktab, shifoxona) moliyasiz qoladi.

Investitsion kutishlarning yomonlashuvi: Mahalliy tadbirkorlar o'z kelajagini mavhum ko'rib, topgan daromadini davlat ichida reinvestitsiya qilish o'rniga, xorijga olib chiqib ketishga (capital flight) harakat qiladi.

Moliyaviy jinoyatlar va korrupsiya milliy barqarorlikni qanday izdan chiqarishi mumkinligiga Livan (2019-2023) yaqqol misol bo'la oladi. Bank tizimidagi ulkan “moliyaviy piramida” sxemalari va elita korrupsiyasi natijasida aholining bank tizimiga ishonchi butunlay yo'qoldi. Natijada esa milliy valyuta 90% ga qadrsizlandi, aholining omonatlari muzlatildi, mamlakatda ommaviy tartibsizliklar va siyosiy beqarorlik yuzaga keldi³. Bu — moliyaviy jinoyatning to'g'ridan to'g'ri milliy xavfsizlikka tahdididir.

Yuqorida keltirilgan nazariy fikrlarning isboti sifatida jahon va milliy tajribadagi ayrim voqealarni tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Xususan,

³ World Bank. (2021). Lebanon Economic Monitor: The Great Denial. World Bank Group Reports. SJIF: 5.051

moliyaviy jinoyatlar milliy barqarorlikni qanday izdan chiqarishi mumkinligini 1997-yildagi Albaniya voqealari yaqqol ko'rsatadi. Unda moliyaviy piramidalar inqirozi davlat to'ntarishiga sabab bo'lgan edi.

1990-yillarning o'rtalarida Albaniyada aholining moliyaviy savodxonligi pastligi va davlat nazoratining yo'qligi sababli ulkan "moliyaviy piramida" sxemalari (Ponzi schemes) avj oldi. Aholining qariyb 2/3 qismi o'z uylari, chorvasi va yerlarini sotib, pullarini yillik 100-200% foyda va'da qilgan "investitsiya fondlari"ga tikdi.

Bu fondlar aslida hech qanday iqtisodiy faoliyat yuritmasdan, yangi kelganlarning pulini eskilariga to'lash (klassik firibgarlik) bilan shug'ullangan. Hukumat amaldorlari esa bu sxemalarga homiylik qilgan yoki ko'z yumgan.

Oxir-oqibat 1997-yilda piramidalar quladi. Aholi 1,2 milliard dollar (mamlakat YaIMining yarmi) yo'qotdi. Bu oddiy norozilik emas, balki Fuqarolar urushiga aylanib ketdi. Hukumat ag'darildi, politsiya va armiya tarqalib ketdi, omborlardan 1 milliondan ortiq qurol aholi qo'lga o'tdi. BMT tinchlikparvar kuchlari kiritilishiga to'g'ri keldi⁴.

Bu misol shuni ko'rsatadiki, moliyaviy jinoyatlarga o'z vaqtida chek qo'yilmasa, u iqtisodiy muammodan harbiy-siyosiy inqirozga aylanadi va davlat suverenitetini xavf ostida qoldiradi.

O'zbekiston sharoitida esa, moliyaviy jinoyatlarning ijtimoiy ong va ishonchga ta'sirini 2016-yilda fosh etilgan mashhur "Ahmadboy ishi" misolida ko'rishimiz mumkin. Bu holat rasmiy bank tizimidagi kamchiliklar aholini noqonuniy moliyaviy oqimlarga itarishini isbotladi.

⁴ Jarvis, C. (2000). The Rise and Fall of Albania's Pyramid Schemes. IMF Finance & Development, 37(1). (Xalqaro Valyuta Jamg'armasi hisoboti).
SJIF: 5.051

O'sha davrda banklardan naqd pul olishdagi muammolar va inflyatsiya darajasi aholini rasmiy sektordan uzoqlashtirganligi va aholi oyiga 100% foyda olish iqtisodiy jihatdan imkonsiz ekanligini tahlil qila olmagan uchun minglab odamlar (jumladan, o'qituvchilar, tadbirkorlar) o'z pullarini qonuniy kafolatlangan banklarga emas, balki hech qanday hujjatsiz ishlaydigan shaxsga topshirishdi. Jinoyat ishlari bo'yicha sud hukmiga ko'ra, yetkazilgan zarar miqdori milliardlab so'mni tashkil etdi. Minglab oilalar inqirozga yuz tutdi⁵.

Bu holat shuni isbotlaydiki, agar rasmiy moliya tizimi (banklar) aholi ehtiyojlarini qondirmasa va shaffof ishlamasa, bo'shliqni "yashirin iqtisodiyot" va firibgarlar egallaydi.

O'zbekiston tajribasini olsak, yuqorida aytganimizdek, mustaqillikning dastlabki yillarida bank tizimidagi ayrim byurokratik to'siqlar va naqd pul muammolari tufayli aholida ishonchsizlik kayfiyati mavjud edi. Bu "bozordagi qora kurs"ning rivojlanishiga olib kelgan.

Biroq, 2017-yildan boshlangan valyuta liberalizatsiyasi va bank sohasidagi transformatsiya jarayonlari ishonchni tiklashda burilish yasadi.

Yana bir keys sifatida "Tashabbusli byudjet" (Open Budget) loyihasini loishimiz mumkin. Byudjet mablag'larining taqsimlanishida fuqarolarning bevosita ishtiroki korrupsiyaga qarshi eng samarali vosita bo'lib xizmat qildi. Odamlar o'z to'lagan soliqlari qayerga ketayotganini ko'ra boshlagach, davlatga bo'lgan ishonch (legitimlik) ortdi. Rasmiy statistikaga ko'ra, 2023-yilda 33 milliondan ortiq ovoz berilgani — bu ijtimoiy faollik va ishonchning yaqqol ko'rsatkichidir⁶.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi ma'lumotlari va OAV monitoringi (Kun.uz, Gazeta.uz arxivlari asosida, 2016-2019 yillar).

⁶ O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2023). Tashabbusli byudjet jarayonlari natijalari bo'yicha hisobot. openbudget.uz.

Milliy barqarorlikka tahdidlar. Moliyaviy jinoyatlar shunchaki iqtisodiy muammo emas, balki milliy xavfsizlik masalasidir. Buni quyidagi uch yo‘nalishda ko‘rish mumkin:

Terrorizmni moliyalashtirish: Jinoiy yo‘l bilan topilgan pullarning “yuvilishi” (Money Laundering) ko‘pincha ekstremistik va terrorchilik guruhlarini ta‘minlashga yo‘naltiriladi. FATF (Financial Action Task Force) tavsiyalarining O‘zbekistonda joriy etilishi aynan shu xavfni oldini olishga qaratilgan.

Ijtimoiy tabaqalanishning keskinlashuvi: Korrupsiya boylarni yanada boy, kambag‘allarni esa yanada kambag‘al qiladi. Adolatsiz daromad taqsimoti jamiyatda norozilik potensialini oshiradi.

“Miya oqimi” (Brain Drain): Bu eng jiddiy strategik xavfdir. Agar iqtidorli yoshlar mamlakatda o‘z bilimi bilan emas, balki “tanish-bilish” yoki pora orqali muvaffaqiyatga erishish mumkinligini ko‘rsa, ular adolatli jamiyat izlab xorijga ketadilar. Millatning intellektual genofondi kamayishi — bu uzoq muddatli milliy inqirozdir.

Mening fikrimcha, moliyaviy jinoyatlarning eng og‘ir oqibati — bu **jamiyatdagi qadriyatlar tizimining deformatsiyasi.**

Agar korrupsiya odatiy holga aylansa, halollik “soddalik” yoki “noshandalik” sifatida qabul qilinadigan muhit paydo bo‘ladi. Iqtisodiy ishonchni tiklash uchun faqat jazolash yetarli emas. Bizga “Moliyaviy immunitet” kerak. Bu shuni anglatadiki, jamiyatning o‘zi noqonuniy boylik orttirgan shaxslarni qahramon emas, balki “jamiyat o‘g‘rilari” sifatida qabul qilishi lozim (Institutional shaming).

Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda davlat xizmatchilarining daromadlari va mol-mulkini deklaratsiya qilish tizimini to‘liq ishga tushirish — ishonchni tiklashning “oltin kaliti” bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagilarni umulashtirib aytsak, moliyaviy jinoyatlar — milliy iqtisodiyot poydevoridagi “termittlar” kabi asta-sekin, lekin aniq halokatga olib keluvchi omildir. Ular iqtisodiy ishonchni o‘ldiradi, investitsiyaviy muhitni buzadi va pirovardida davlatning barqarorligiga putur yetkazadi.

Iqtisodiy o‘rishni ta’minlash uchun YaIMni oshirishning o‘zi kifoya emas. Asosiy vazifa — davlat institutlari va fuqarolar o‘rtasidagi **ijtimoiy shartnomani** (Social Contract) adolat va shaffoflik asosida qayta mustahkamlashdir. Zero, ishonch — bu eng arzon iqtisodiy resurs va eng qimmat siyosiy kapitaldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Arrow, K. J. (1972). *Gifts and Exchanges*. Philosophy & Public Affairs, 1(4);
2. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press;
3. Jarvis, C. (2000). *The Rise and Fall of Albania's Pyramid Schemes*. IMF Finance & Development, 37(1);
4. World Bank. (2021). *Lebanon Economic Monitor: The Great Denial*. World Bank Group Reports;
5. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. (2023). *Tashabbusli byudjet jarayonlari natijalari bo‘yicha hisobot*. <https://openbudget.uz>;

-
6. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi. (2016-2019). *Sud amaliyoti materiallari va OAV monitoring*;
 7. www.kun.uz;
 8. www.gazeta.uz.